

هفتاد نکته کاربردی در طراحی و اجرای پژوهش‌های کیفی

■ دکتر یزدان منصوریان^۱

دانشیار دانشگاه خوارزمی

چکیده

مقاله حاضر به ارائه تصویری کلی از رویکرد کیفی در پژوهش‌های علوم انسانی و اجتماعی می‌پردازد و گزیده‌ای از منابع تکمیلی را در این زمینه معرفی می‌کند. در این اثر هفتاد نکته کاربردی در قالب شش مقوله کلی معرفی شده است که می‌تواند پاسخگوی برخی از پرسش‌های متداول در این زمینه باشد. مقوله‌های انتخابی در این مقاله عبارتند از: پیش‌نیازها و مفاهیم بنیادی در پژوهش کیفی (۲۰ نکته)، مقایسه رویکرد کمی و کیفی در پژوهش (۱۰ نکته)، نکته‌های اساسی در مراحل آغازین، میانی و پایانی پژوهش کیفی (۳۲ نکته)، و سرانجام ویژگی‌های پژوهشگران کیفی موفق (۸ نکته). مقاله حاضر نشان می‌دهد که اگر پژوهشگران با اصول و مبانی پژوهش کیفی آشنایی کافی باشند، می‌توانند از آن به عنوان ابزاری مناسب برای پاسخ به بسیاری از پرسش‌های بنیادی در حوزه‌های مختلف بهره‌گیرند. نکته‌های ارائه شده در این مقاله بیشتر جنبه کاربردی دارد و برای هر نکته نیز توصیه‌های عملی ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: روش پژوهش، رویکرد کیفی در پژوهش، تحقیق کیفی.

درآمد

این مقاله برای آن دسته از دانشجویان و پژوهشگرانی نوشته شده که علاقه‌مند به استفاده از «رویکرد کیفی»^۲ در مطالعات خود هستند، اما آشنایی چندانی با «اصطلاح‌شناسی»^۳ و مراحل طراحی و اجرای آن ندارند. بر این اساس، نویسنده مقاله حاضر به ارائه کلیاتی از این موضوع می‌پردازد و در پایان منابعی برای مطالعه بیشتر معرفی می‌کند. بدیهی است که هدف فقط ترسیم تصویری کلی است و در این مجال اندک نمی‌توان پاسخگوی تمام پرسش‌های احتمالی خوانندگان بود. بنابراین، لازم است خوانندگان علاقه‌مند پس از مطالعه این مقاله به آثار تکمیلی، که به گزیده‌ای از آن‌ها در منابع این اثر اشاره شده، مراجعه کنند. البته در این اثر گام‌های اصلی در طراحی و اجرای پژوهش کیفی معرفی شده که می‌تواند به عنوان راهنمایی ساده در اختیار علاقه‌مندان قرار گیرد.

این مقاله در شش مقوله و هفتاد نکته تدوین شده که در نهایت دورنمایی کلی در اختیار خواننده قرار می‌دهد. مقوله‌های اصلی عبارتند از: پیش‌نیازها و مفاهیم بنیادی در پژوهش کیفی (۲۰ نکته)، مقایسه رویکرد کمی و کیفی در پژوهش (۱۰ نکته)، نکته‌های اساسی در مراحل آغازین، میانی و پایانی پژوهش کیفی (۳۲ نکته)، و سرانجام ویژگی‌های پژوهشگران موفق (۸ نکته). نویسنده این مقاله بر اساس مرور آثار مرتبط در این زمینه و تجربه شخصی در طراحی و اجرای مطالعات کیفی، فرایند پژوهش کیفی را به سه مرحله آغازین، میانی و پایانی تقسیم می‌کند که یک از این مراحل خود شامل چندین گام اصلی است.

- مراحل آغازین: انتخاب موضوع، بررسی پیشینه و تدوین پرسش‌های پژوهش؛
- مراحل میانی: گزینش جامعه هدف، نمونه‌گیری، گردآوری و تحلیل همزمان داده‌ها؛
- مراحل پایانی: تفسیر نهایی یافته‌ها و نگارش گزارش پژوهش.

اما قبل از معرفی نکته‌های کاربردی لازم است، به مفاهیم بنیادی در پژوهش کیفی و تفاوت‌های آن با رویکرد کمی اشاره شود.

مفاهیم بنیادی در پژوهش کیفی

قبل از شروع پژوهش با رویکرد کیفی، محقق باید از این رویکرد و تعریف آن شناختی دقیق و جامع داشته باشد. در تعریف پژوهش کیفی می‌توان به آثار موجود در این زمینه مراجعه کرد. مثلاً استراوس و کربین (۱۳۹۰، ص. ۳۲) پژوهش کیفی را این گونه تعریف می‌کنند:

پژوهش‌های کیفی،
مثل سایر مطالعات،
معمولاً با مسئله‌ای
مشخص آغاز می‌شوند
و با تدوین پرسش‌ها
ادامه می‌یابند. اما
برخلاف مطالعات کمی
بر متغیر یا متغیرهای
خاصی تاکید نمی‌کند

«منظور ما از پژوهش کیفی هر نوع پژوهش است که یافته‌هایی تولید کند که با توسل به عملیات آماری یا سایر روش‌های شمارشی حاصل نیامده باشد. موضوع پژوهش کیفی می‌تواند زندگی اشخاص، تجربه‌های زندگی، رفتارها، هیجان‌ها، احساس‌ها، و نیز کارهای سازمانی، جنبش‌ها و پدیده‌های اجتماعی و تعامل میان ملت‌ها باشد». محمدپور (۱۳۸۹، ص. ۹۳) پس از مرور آثار موجود در این زمینه، در تعریف این رویکرد می‌نویسد: «تحقیقی که اطلاعات خود را با ارجاع به عقاید، ارزش‌ها و رفتارها در بستر اجتماعی دست‌نخورده به دست می‌آورد».

همانطور که تعریف‌های بالا نشان می‌دهد، رویکرد کیفی در پژوهش فرصتی برای توصیف مفاهیم، معانی و پدیده‌هایی است که در تعاملات انسانی و اجتماعی شکل می‌گیرد. نگرش‌ها، دیدگاه‌ها و باورهای انسان‌ها در مورد خودشان و جهان اطرافشان از مهم‌ترین عرصه‌ها در این رویکرد است. پژوهش‌های کیفی، مثل سایر مطالعات، معمولاً با مسئله‌ای مشخص آغاز می‌شوند و با تدوین پرسش‌ها ادامه می‌یابند. اما برخلاف مطالعات کمی بر متغیر یا متغیرهای خاصی تاکید نمی‌کند، بلکه کلیت موضوع مورد نظر را در زمینه یا بستری که آن را احاطه کرده است در نظر می‌گیرد. به همین دلیل مطالعات کیفی به تدوین و آزمون فرضیه نمی‌پردازند. بلکه با گردآوری و تحلیل داده‌هایی که برخاسته از محیط واقعی است سعی می‌کنند پاسخ‌هایی منطقی برای پرسش‌های اولیه پژوهش بیابند. سپس گزارشی توصیفی و تفسیری از مسیر طی شده در اختیار خوانندگانی قرار می‌گیرد که علاقه‌مند به نتایج این نوع تحقیقات هستند. بر این اساس، پژوهش کیفی اساساً از سه جزء تشکیل می‌شود: ۱) داده‌های کیفی مثل متن کامل مصاحبه‌ها، ۲) گام‌های عملی در اجرای پژوهش نظیر «مفهوم‌یابی»^۴ و «مقوله‌پردازی»^۵ و در نهایت ۳) گزارش تفصیلی از یافته‌ها همراه با تحلیل و تفسیر نتایج. قبل از شروع پژوهش کیفی و در گام‌های نخست توجه به نکاتی اهمیت دارد که گزیده‌ای از آن‌ها در جدول یک آمده است.

نخستین نکته‌درباره شناخت مسئله مورد بررسی در تحقیق است. زیرا همواره این مسئله مورد بررسی است که تعیین می‌کند از چه رویکردی برای رسیدن به نتیجه استفاده شود. مثلاً اگر مسئله مورد بررسی پدیده‌ای جدید در عرصه فرهنگی باشد که تا کنون مطالعات مفصلی نیز درباره آن انجام نشده است، آنگاه محقق ناچار است برای شناخت آن از رویکرد کیفی استفاده کند. زیرا دانش کافی در آن زمینه وجود ندارد که در نظریه‌های معینی منعکس شده باشد، تا پژوهشگر بتواند فرضیه‌هایی برای آزمون تدوین کند. به سخی دیگر، روش پژوهش فقط ابزاری است که انتخاب آن به ماهیت مسئله پژوهش بستگی دارد. درست مثل انتخاب آچاری که برای بستن یا باز کردن پیچ و مهره‌ای مشخص مورد نیاز است. همانطور که نوع و اندازه آچار به نوع و اندازه پیچ و مهره مورد نظر بستگی دارد، انتخاب رویکرد تحقیق نیز به مسئله مورد بررسی وابسته است.

نکته کلیدی دیگر در جدول ۱ به مفهوم «زمینه» مربوط است که در متون مختلف از آن با عنوان «بافت» یا «بستر» نیز یاد می‌شود. منظور از زمینه تمام مولفه‌های پیدا و پنهانی است که پدیده مورد مطالعه را در بر گرفته است. مولفه‌هایی محیطی، تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و غیره که هر بر پدیده مورد مطالعه تاثیر می‌گذارند. به نحوی که آن پدیده خارج از آن بافت معنا و مفهوم خود را از دست خواهد داد. معمولاً تمام مفاهیم مورد بررسی در مطالعات کیفی در زمینه طبیعی خود مطالعه می‌شوند. پژوهشگران در مطالعات کیفی هیچ آزمایشی انجام نمی‌دهند. بلکه فقط به مشاهده و توصیف رخدادها و واقعی در محیط واقعی می‌پردازند. مشاهده و توصیفی که خود زمینه‌ساز تحلیل و تفسیر رخدادها و واقعی در محیط واقعی می‌پردازند. مشاهده و توصیفی که خود

جدول ۱. نکته‌های کاربردی و توصیه‌های عملی مبتنی بر ویژگی‌های پژوهش کیفی

ردیف	نکته کاربردی	توصیه عملی
۱	نوع مسئله مورد بررسی است که رویکرد مناسب برای پژوهش را تعیین می‌کند.	مسئله تحقیق خود را دوباره بازبینی کنید.
۲	پژوهش‌های کیفی به «چرایی» و «چگونگی» رخدادها می‌پردازند.	پرسش‌های خود را با چرا و چگونه آغاز کنید.
۳	پژوهش کیفی معمولاً درباره موضوعاتی است که کمتر به آن‌ها پرداخته‌ایم.	در انتخاب موضوع‌های پژوهشی بکر کوشا باشید.
۴	اساس پژوهش کیفی بر توصیف، مقایسه و تحلیل استوار است.	مهارت توصیف و نگارش را در خود تقویت کنید.
۵	استخراج معنای تعامل‌های اجتماعی از وظایف اصلی پژوهش کیفی است.	به پدیده‌های اجتماعی با دقت بیشتری بنگرید.
۶	رویکرد کیفی تقریباً در تمام رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی کاربرد دارد.	در مجله‌ها نمونه این آثار را مقایسه کنید.
۷	شناخت زمینه در پژوهش کیفی اهمیتی کلیدی دارد.	زمینه مورد مطالعه را به دقت بررسی کنید.
۸	زمینه در پژوهش از عوامل مختلف تشکیل شده و ماهیتی پویا و سیال دارد.	عوامل مهم در ایجاد زمینه را شناسایی کنید.
۹	پژوهش‌های کیفی در دامنه محدود ولی با عمق زیاد انجام می‌شوند.	در پژوهش خود نمونه‌ها را کوچک انتخاب کنید.
۱۰	در این روش متغیرها به تدریج و در خلال فرایند تحقیق آشکار می‌شوند.	به پدیده مورد مطالعه با نگاهی کلی بنگرید.
۱۱	نگاه علمی و بی‌طرفانه محقق در این رویکرد ضامن شناخت واقعیت‌هاست.	در مواجهه با مسائل پژوهشی پیش‌داوری نکنید.
۱۲	پژوهش کیفی فقط ابزاری برای پاسخ به پرسش‌های پژوهش است.	در توان ابزار برای کشف واقعیت اغراق نکنید.
۱۳	پدیده‌های فرهنگی و اجتماعی پیچیده‌تر از آن است که به نظر می‌رسند.	دلایل پیچیدگی پدیده‌ها را مطالعه کنید.
۱۴	دانش پژوهشگر درباره موضوع مطالعه نقش مهمی در تحقیق ایفا می‌کند.	ذهن خود را به موضوع پژوهش نزدیک کنید.
۱۵	شناخت پژوهشگر از وجوه مختلف موضوع مورد بررسی اهمیت کلیدی دارد.	درباره پدیده مورد بررسی بیشتر مطالعه کنید.
۱۶	بررسی «فرایندها» در این رویکرد معمولاً مهم‌تر از بررسی «فراورده‌ها» است.	فرایندهای موثر بر موضوع پژوهش را بشناسید.
۱۷	پژوهش کیفی اغلب استقرایی و اکتشافی است.	برای بازنگری در طرح اولیه آماده باشید.
۱۸	در ابتدا بسیاری از وجوه مسئله مورد بررسی ناشناخته است.	با «عدم قطعیت» در تحقیق مدار کنید.
۱۹	پژوهش کیفی در محیط واقعی و بر اساس داده‌های واقعی انجام می‌شود.	تغییری در محیط واقعی تحقیق ایجاد نکنید.
۲۰	مطالعات کیفی ماهیتی غیرخطی، دورانی و پویا دارند.	در انجام تحقیق خود منعطف و مبتکر باشید.

به دلیل سبتره کمی‌گرایی در پژوهش‌های علوم انسانی و اجتماعی، اغلب محققان این حوزه‌ها وثوق و اعتبار مطالعات کمی را بیشتر باور دارند

مقایسه رویکرد کمی و کیفی

یکی از مقایسه‌های معمول در روش‌شناسی مقایسه رویکرد کیفی با رویکردهای متداول کمی در پژوهش است. بر این اساس، در این مقاله بخشی به این موضوع اختصاص یافته است. مقایسه این دو رویکرد ناشی از این واقعیت است که به دلیل سبتره کمی‌گرایی در پژوهش‌های علوم انسانی و اجتماعی، اغلب محققان این حوزه‌ها وثوق و اعتبار^۷ مطالعات کمی را بیشتر باور دارند و اگر بخواهند آن را برای

پژوهش‌های کیفی نیز بی‌پذیرند، انتظار دارند ابتدا دو رویکرد کمی و کیفی را برایشان مقایسه کنند. البته لازم به ذکر است که معیارهای ارزیابی اعتبار و پایایی مطالعات کیفی تفاوت‌های بنیادی با تحقیقات کمی دارد که امکان پرداختن به آن‌ها در فرصت محدود این مقاله میسر نیست و علاقه‌مندان می‌توانند به آثار موجود در این زمینه - مثل (اووه، ۱۳۸۷؛ محمدی، ۱۳۸۷؛ محمدپور، ۱۳۸۹؛ منصوریان، ۱۳۸۸ و ۱۳۹۰) - مراجعه کنند.

جدول ۲. نکته‌های کاربردی در مقایسه پژوهش‌های کمی و کیفی

ردیف	نکته کاربردی	توصیه عملی
۱	پژوهش‌های کمی بیشتر قیاسی و پژوهش‌های کیفی معمولاً استقرایی است.	به جزئیات پدیده مورد مطالعه توجه کنید.
۲	در رویکرد کمی به آزمون فرضیه و در پژوهش کیفی به تولید آن می‌پردازیم.	پژوهش کیفی معمولاً با فرضیه شروع نمی‌شود.
۳	پژوهش کیفی در آغاز کمتر بر مبنای نظریه‌های موجود تدوین می‌شود.	پاسخ پرسش تحقیق را در داده‌ها جستجو کنید.
۴	موضوعات مورد بررسی در مطالعات کیفی بیشتر مفهومی و انتزاعی ^۸ است.	مفاهیم عمده رشته خود را بررسی کنید.
۵	رویکرد محقق در پژوهش کمی جزءنگر و در پژوهش کیفی کل‌نگر ^۹ است.	پدیده مورد مطالعه را در بافت آن بررسی کنید.
۶	پژوهشگر در رویکرد کیفی بخشی از محیط مطالعه است و نقشی فعال دارد.	با محیط پیرامون موضوع تحقیق آشنا شوید.
۷	تفسیر پژوهشگر از یافته‌های تحقیق بیش از یافته‌های آماری اهمیت دارد.	مهارت تحلیل و تفسیر خود را بهبود بخشید.
۸	مسیر تحقیق کیفی، برخلاف رویکرد کمی، خطی و برنامه‌ریزی شده نیست.	همواره برای تغییر در مسیر تحقیق آماده باشید.
۹	بجای شمردن و کمی کردن مفاهیم در جستجوی کشف معنای آنها هستیم.	وجوه پدیده مورد مطالعه را دوباره بررسی کنید.
۱۰	بر خلاف رویکرد کمی، نتایج پژوهش کیفی الزاماً تعمیم‌پذیر نیست.	نگران تعمیم‌پذیری نتایج تحقیق خود نباشید.

یکی از پرسش‌های متداول دانشجویان این است که گام‌های اساسی در پژوهش کیفی کدامند. در پاسخ باید گفت این گام‌ها از جهاتی شبیه سایر پژوهش‌های معمول و مرسوم کمی است ولی رویکرد پژوهشگر در طرح مسئله، تدوین پرسش‌ها و چگونگی پاسخ به آن‌ها متفاوت است.

مراحل آغازین: انتخاب موضوع، بررسی پیشینه و تدوین پرسش‌های پژوهش

یکی از پرسش‌های متداول دانشجویان این است که گام‌های اساسی در پژوهش کیفی کدامند. در پاسخ باید گفت این گام‌ها از جهاتی شبیه سایر پژوهش‌های معمول و مرسوم کمی است ولی رویکرد پژوهشگر در طرح مسئله، تدوین پرسش‌ها و چگونگی پاسخ به آن‌ها متفاوت است. به سخنی دیگر پژوهش کیفی نیز مثل هر نوع مطالعه دیگر با مسئله‌ای مشخص آغاز می‌شود، با طرح پرسش و مرور پیشینه ادامه می‌یابد و سپس پژوهشگر با انتخاب نمونه مورد مطالعه به گردآوری و تحلیل داده‌ها می‌پردازد. اما همانطور که گفته شد، چگونگی اجرای هر یک از این گام‌ها ملاحظات خاصی دارد. مثلاً پس از انتخاب موضوع تحقیق، پژوهشگر باید به تدوین پرسش‌های پژوهش بپردازد. این پرسش‌ها معمولاً باز است و با «چرا» و «چگونه» آغاز می‌شود. استیک (۲۰۱۰، ص. ۷۶) شش نوع اصلی از پرسش‌های مناسب برای پژوهش کیفی را معرفی کرده که بر طیفی از پرسش‌های خیلی کلی تا پرسش‌های بسیار جزئی در نوسان است. یک مثال برای پرسش‌های بسیار کلی و عمومی این است: «چگونه می‌توان اخلاق پژوهش را در پژوهش‌های حوزه پزشکی ارتقاء بخشید؟». نوع دوم پرسش‌های بنیادی است. نظیر پرسش درباره دلایل موفقیت یا شکست حمایت‌های بهزیستی برای معتادان به مواد مخدر مطرح می‌شود. نوع سوم پرسش‌هایی است که استیک (۲۰۱۰) از آن‌ها به عنوان پرسش‌های مناسب برای پایان‌نامه یاد می‌کند. مثل: «آیا تاکید ویژه در بازاریابی بر جوانان و نوجوانان منجر به افزایش فروش کالاهای مورد نظر شده است؟». اختصاص مقوله‌ای مجزا به پرسش‌های پایان‌نامه‌ای در این دسته‌بندی نشانگر اهمیت پرسش‌های اصیل در پایان‌نامه است. پرسش‌هایی که از یک سو به اندازه کافی جامع و اصیل باشد و از سوی دیگر دامنه‌ای متوسط برایشان در نظر گرفته شود تا امکان رسیدن به پاسخ مناسب در مدت زمان تعیین شده فراهم شود. چهارمین نوع پرسش‌ها در این تقسیم‌بندی مربوط به پرسش‌های مناسب برای مطالعات موردی است. مثلاً «آیا تاکید مفرط بر آزمون‌های چندگزینه‌ای در مدرسه‌ای معین، مانع توسعه مهارت‌های توصیف دانش‌آموزان بوده است؟». پنجمین طبقه پرسش‌های بسیار خاص و محدودی است که ممکن است حتی در ارزش پژوهشی آن‌ها تردید باشد. مثلاً: «نگرش رانندگان در خصوص تاثیر ترافیک بر گرم شدن زمین چیست؟». سرانجام آخرین نوع پرسش‌ها در این طیف پرسش‌هایی است که برخاسته از مسئله‌ای است که تا کنون کمتر موضوع تحقیق قرار گرفته است. مثلاً: «اصطکاک منافع در سازمان‌ها چگونه بر فرایند استخدام نیروی‌های جدید تاثیر می‌گذارد؟».

پس از تدوین پرسش‌های پژوهش، محقق باید جامعه هدف و نمونه مورد نظر را انتخاب کند. نمونه‌گیری در پژوهش کیفی معمولاً هدفمند است و انتخاب نوع نمونه‌گیری به موضوع تحقیق بستگی دارد. مثلاً یکی از انواع روش‌های نمونه‌گیری روش «نمونه‌گیری افراطی»^{۱۰} است که در آن محقق در جستجوی افرادی است که بتواند بیشترین داده‌ها را در اختیار وی قرار دهند. مثلاً اگر محقق در صدد بررسی عوامل موثر بر موفقیت تحصیلی است، مصاحبه با دانش‌آموزان ممتاز به معنای دسترسی به بیشترین داده‌ها در زمینه این عوامل است. به همان اندازه نیز مصاحبه با دانش‌آموزان کاملاً ناموفق نیز می‌تواند به شناسایی عوامل بازدارنده کمک کند. در گام‌های بعدی - که معمولاً همزمان انجام می‌شوند و توضیحات بیشتر در این خصوص در بخش‌های بعدی مقاله داده خواهد شد - محقق به گردآوری و تحلیل داده‌ها می‌پردازد. داده‌های گردآوری شده در پژوهش‌های کیفی ابتدا توصیف، سپس مقایسه و در نهایت تحلیل و تفسیر می‌شوند.

هر چه توان توصیف و مقایسه پژوهشگر از مشاهداتی که در خلال تحقیق داشته است بیشتر باشد، امید بیشتری برای رسیدن به تحلیل و تفسیرهای دقیق‌تر وجود خواهد داشت. در فرایند تحلیل داده‌ها که معمولاً از آن به عنوان فرایند «رمزگذاری» یا «کدگذاری»^{۱۱} یاد می‌شود، محقق مفاهیم مستتر در داده‌ها را شناسایی و واکاوی می‌کند. موفقیت در تحلیل توانایی محقق در شناسایی شباهت‌ها و تفاوت‌های اجزا داده‌ها و همچنین برقراری پیوند میان آنها بستگی دارد.

در این مرحله هر چه داده‌های گردآمده به اجزاء کوچکتر تقسیم شود، دقت تحلیل بیشتر خواهد بود. در گام‌های بعدی محقق باید روایت دقیق از مسیر تحقیق خود را که در برگزیده نتایج تحلیل و تفسیر اوست در اختیار جامعه علمی قرار دهد و ضمن پاسخگویی به پرسش‌های تحقیق، راهکارهایی برای حل مسائل مرتبط و همچنین پیشنهادهایی برای مطالعات بعدی عرضه کند.

جدول ۳. نکته‌هایی در مراحل آغازین پژوهش کیفی

ردیف	نکته کاربردی	توصیه عملی
۱	آشنایی با پیشینه موضوع در هر مطالعه برای موفقیت پژوهش حیاتی است.	آثار مرتبط با موضوع را به دقت مطالعه کنید.
۲	در ابتدای پژوهش پرسش‌های بی‌پاسخ فراوانی برای محقق مطرح است.	مهارت تحمل عدم قطعیت را در خود پرورش دهید.
۳	پیش‌دوری محقق در تحلیل داده‌ها مانعی برای شناخت واقعیت‌ها است.	از پیش‌دوری و سوگیری در تحلیل بپرهیزید.
۴	شناخت پیوندهای میان‌رشته‌ای از رمزهای موفقیت پژوهش کیفی است.	آثار مرتبط در سایر رشته‌ها را مطالعه کنید.
۵	در ابتدای مطالعه دامنه و عمق تحقیق را به روشنی مشخص سازید.	محدوده و محدودیت‌های تحقیق را بشناسید.
۶	معنای پدیده مورد بررسی از منظر جامعه مورد مطالعه اهمیت دارد.	به جامعه مورد مطالعه بیشتر نزدیک شوید.
۷	طرح تحقیق را تدوین کنید، اما آماده تعدیل و تغییر آن باشید.	مسیر حرکت خود را در تحقیق شناسایی کنید.

مراحل میانی پژوهش: گزینش گروه هدف، نمونه‌گیری، گردآوری و تحلیل داده‌ها

گردآوری و تحلیل داده‌ها در پژوهش‌های کیفی فرایندی طولانی است. زیرا پژوهشگران ناچارند از درون حجم عظیمی از داده‌های خام، معانی و الگوهای روشن و منسجم را استخراج کنند. داده‌های کیفی در این مطالعات اغلب مجموعه‌ای از مشاهدات پژوهشگر، متن مصاحبه‌ها، فیلم‌ها، عکس‌ها، اسناد و مدارک است. ممکن است پژوهشگر در فرایند تحقیق خود فقط یکی از این ابزارها را به کار گیرد. البته توصیه شده است برای غنای تحقیق تا آنجا که ممکن است بر دامنه و تنوع ابزارهای مورد استفاده بیافزاییم.

نکته‌هایی کاربردی در این زمینه در جدول ۴ آمده است که از آن میان می‌توان به فرایند کدگذاری داده‌ها اشاره کرد. منظور از کدگذاری، شکستن داده‌های گردآمده به کوچکترین اجزا معنادار است. اجزایی که مبنایی برای یافتن و ساختن مفاهیم مستتر در داده‌ها هستند. در این فرایند پژوهشگر سعی می‌کند با مطالعه سطر به سطر متن مصاحبه‌ها و دقت در تصاویر یا اسناد گردآمده به شناختی تازه از پدیده مورد مطالعه برسد.

تقریباً در تمام روش‌های اصلی در رویکرد کیفی، کدگذاری انجام می‌شود، حتی اگر با این نام خوانده نشود. مثلاً در «تحلیل محتوای کیفی»^{۱۲} اساس تحلیل‌های پژوهشگر بر اساس کدگذاری است. در «نظریه پردازی داده‌بنیاد»^{۱۳} یا «نظریه زمینه‌ای»^{۱۴} این کدگذاری در سه مرحله باز، محوری و انتخابی^{۱۴} انجام می‌شود. در کدگذاری باز محقق تلاش می‌کند بیشترین مفاهیم ممکن را در درون داده‌ها شناسایی کند، بی‌آنکه در ابتدا در جستجوی روابط میان آن‌ها باشد. در مرحله بعد که به کدگذاری محوری معروف است، محقق با مقایسه مفاهیم

گردآوری و تحلیل داده‌ها در پژوهش‌های کیفی فرایندی طولانی است. زیرا پژوهشگران ناچارند از درون حجم عظیمی از داده‌های خام، معانی و الگوهای روشن و منسجم را استخراج کنند

کشف شده مقوله‌هایی را می‌سازد که مفاهیم مشترک را در بر می‌گیرند. در کدگذاری انتخابی نیز محقق می‌تواند «مقوله مرکزی»^{۱۵} را شناسایی کند و مولفه‌های مرتبط با آن را بیابد. مثلاً اگر محقق در حال بررسی عوامل موثر بر پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان است، در مرحله نخست تلاش می‌کند تمام مفاهیمی که در خلال مصاحبه‌ها و مشاهده‌ها در درون داده‌ها گردآمده را شناسایی و تفکیک کند. در گام بعدی او می‌تواند با مقایسه این عناصر به بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های میان آن‌ها بپردازد. این مقایسه به او کمک می‌کند که با کنار هم گذاشتن مفاهیم مشابه مقوله‌هایی بسازد که جامعیت بیشتری از مفاهیم جزئی‌تر داشته باشند.

مثلاً ممکن است در این مقایسه محقق بتواند مقوله‌هایی نظیر عوامل خانوادگی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی را به عنوان مقوله‌های موثر بر پیشرفت تحصیلی دسته‌بندی کند. خلاقیت محقق در این مرحله اهمیتی ویژه دارد. در نهایت یکی از این مقوله‌ها که بیشترین سهم را در پیشرفت تحصیلی دارد به عنوان مقوله مرکزی نامیده می‌شود و پس از آن محقق می‌کوشد مفاهیم بیشتری که با آن ارتباط دارند شناسایی کند. به این ترتیب در مراحل آغازین کدگذاری داده‌های گردآمده به اجزا کوچکتر خرد می‌شوند و در مراحل بعدی اجزاء خرد شده با ترتیبی تازه کنار یکدیگر قرار خواهند گرفت. ترتیبی که می‌تواند تصویری تازه از داده‌های گردآمده را ترسیم کند. تصویری که پاسخگوی پرسش‌های پژوهش است.

فرایند کدگذاری معمولاً طولانی و زمان‌بر است و پژوهشگر باید در انجام آن صبور و شکیبا باشد. زیرا پس از انجام چند مصاحبه پژوهشگر خود را با انبوهی از داده‌ها روبرو می‌بیند که ظاهراً هیچ نظم و انسجام مشخصی میان اجزا آن‌ها برقرار نیست و این وظیفه پژوهشگر است که پیوندهای نامرئی میان آن‌ها را شناسایی و ترسیم کند. ضمن آنکه خلاقیت پژوهشگر در این مرحله نیز نقشی کلیدی در موفقیت او دارد. زیرا انتخاب مرتبط‌ترین و مناسب‌ترین واژگان که گویای مفاهیم شناسایی شده باشند، مستلزم خلاقیت پژوهشگر و آشنایی با ماهیت پدیده مورد بررسی است. توانایی در نام‌گذاری دقیق مفاهیم و مقوله‌های شناسایی شده از مهارت‌های مورد نیاز پژوهشگران در رویکرد کیفی است.

- هرچند در تمام مطالعات، اعم از کمی یا کیفی، توانایی و مهارت پژوهشگر در اجرای پژوهش نقش کلیدی دارد، اما این نقش در مطالعات کیفی پررنگتر است**

جدول ۴. نکات کاربردی در زمینه فرایند گردآوری و تحلیل داده‌های کیفی

ردیف	نکته کاربردی	توصیه عملی
۱	گردآوری و تحلیل داده‌ها در پژوهش کیفی همزمان صورت می‌گیرد.	پس از نخستین مصاحبه تحلیل را شروع کنید.
۲	گردآوری و تحلیل داده‌ها معمولاً فرایندی طولانی و مستمر است.	در گردآوری و تحلیل داده‌ها شکیبا باشید.
۳	معمولاً برای گردآوری داده‌ها ابزارهای متعددی وجود دارد.	در گردآوری داده از چند ابزار استفاده کنید.
۴	گردآوری داده‌ها تا رسیدن به شناخت دقیق از پدیده مورد مطالعه ادامه می‌یابد.	گردآوری داده‌ها را تا نقطه اشباع ادامه دهید.
۵	هرچه واحد تحلیل در داده‌ها کوچکتر باشد، دقت تحلیل بیشتر خواهد بود.	داده‌های گردآمده را به اجزا کوچکتر خرد کنید.
۶	شناخت ویژگی‌ها و ابعاد مفاهیم کشف شده زمینه‌ساز کشف مقوله‌هاست.	هر مفهوم را ابتدا مستقل ارزیابی کنید.
۷	پیوند میان مفاهیم شناسایی شده گام اصلی در دسته‌بندی داده‌هاست.	در تحلیل داده‌ها به مقایسه اجزا آنها بپردازید.
۸	معیار اصلی دسته‌بندی مفاهیم باید متناسب با محور پژوهش باشد.	پرسش‌های اولیه را همواره به یاد داشته باشید.
۹	یادداشت‌های تحلیلی نقش مهمی در تحلیل داده‌ها دارند.	دفترچه یادداشت پژوهشی درست کنید.
۱۰	توصیف یافته‌ها باید حول محور کانونی پژوهش باشد.	مقوله محوری را در پژوهش خود بشناسید.
۱۱	توجه به جزئیات در تحلیل داده‌ها بر اعتبار یافته‌ها می‌افزاید.	در فرایند تحقیق جزئیات را فراموش نکنید.
۱۲	باورپذیری یافته‌ها یکی از معیارهای مهم در ارزیابی مطالعات کیفی است.	یافته‌های تحقیق خود را بارها مرور کنید.
۱۳	کدگذاری باز، محوری و انتخابی سه مرحله اصلی در تحلیل داده‌هاست.	تفاوت‌های انواع کدگذاری را بررسی کنید.
۱۴	حجم نمونه نه در ابتدای تحقیق بلکه در خلال آن مشخص خواهد شد.	نمونه‌گیری را تا نقطه اشباع ^{۱۶} ادامه دهید.
۱۵	توصیف دقیق و مقایسه هوشمندانه مبنای تحلیل داده‌هاست.	مهارت‌های توصیف و مقایسه را تمرین کنید.
۱۶	دسته‌بندی و طبقه‌بندی داده‌ها در موفقیت تحلیل نقش کلیدی دارد.	داده‌ها را به شکل‌های مختلف دسته‌بندی کنید.
۱۷	تعامل با گروه مورد مطالعه بر دقت تحلیل خواهد افزود.	با گروه مورد مطالعه بیشتر در تعامل باشید.

مراحل پایانی پژوهش: تفسیر یافته‌ها و نگارش گزارش پژوهش

پس از گذر از مراحل مقدماتی و میانی به تدریج پژوهش به بخش‌های پایانی خود نزدیک می‌شود. البته آنچه که بیانگر نزدیک شدن به پایان پژوهش است، رسیدن به مرحله‌ای است که اصطلاحاً به آن «نقطه اشباع» می‌گویند. نقطه اشباع زمانی است که پژوهشگر با ادامه گردآوری داده‌ها به یافته جدیدی نمی‌رسد و عملاً استمرار گردآوری داده‌ها با تکرار یافته‌های قبلی همراه است. در این مرحله فرایند گردآوری و تحلیل به پایان می‌رسد و زمانی است که پژوهشگر باید با گردآوری تمام مستندات موجود و با کنار هم قرار دادن یافته‌های تحقیق به نگارش گزارش پژوهش بپردازد. دانستن نکاتی در این مرحله مفید است که به گزیده‌ای از آن‌ها در جدول ۵ اشاره شده است. پیشنهاد می‌شود دانشجویان علاقه‌مند آثار موفق و کلیدی مرتبط در این زمینه را مطالعه کنند و از شیوه نگارش گزارش‌های مبتنی بر پژوهش‌های کیفی الهام بگیرند.

جدول ۵. نکاتی درباره گزارش انواع روش‌های پژوهش در رویکرد کیفی

ردیف	نکته کاربردی	توصیه عملی
۱	گزارش مطالعات کیفی بیشتر توضیحی و تفسیری است.	نمونه‌ای از گزارش‌های موفق کیفی را بخوانید.
۲	در تدوین گزارش پژوهش‌های کیفی ذکر جزئیات اهمیت کلیدی دارد.	نگارش توصیف‌های دقیق را تمرین کنید.
۳	تبدیل توصیف‌های مفصل به جدول‌های مختصر بر خوانایی گزارش می‌افزاید.	خلاقیت در ارائه یافته‌ها را در خود تقویت کنید.
۴	شواهد کافی از داده‌های تحقیق را به عنوان نمونه در گزارش ذکر کنید.	گزیده‌ای از مصاحبه‌ها را در گزارش بنویسید.
۵	اطلاعات دقیق و کافی از جامعه مورد مطالعه در گزارش درج شود.	مشخصات جمعیت‌شناختی نمونه تبیین شود.
۶	اصل محرمانه ماندن اسامی شرکت‌کنندگان در تحقیق را رعایت کنید.	اسامی مصاحبه‌شوندگان در گزارش نباشد.
۷	نکات نگارشی و ویرایشی را در هنگام تدوین گزارش رعایت کنید.	مطالعه آثار درباره نگارش علمی مفید است.
۸	مطالعه گزارش‌های موجود از مطالعات کیفی بسیار مفید است.	از نوع نگارش نویسندگان موفق الهام بگیرید.

نقطه اشباع زمانی است که پژوهشگر با ادامه گردآوری داده‌ها به یافته جدیدی نمی‌رسد و عملاً استمرار گردآوری داده‌ها با تکرار یافته‌های قبلی همراه است

ویژگی‌های پژوهشگران موفق در پژوهش کیفی

هرچند در تمام مطالعات، اعم از کمی یا کیفی، توانایی و مهارت پژوهشگر در اجرای پژوهش نقش کلیدی دارد، اما این نقش در مطالعات کیفی پررنگتر است. زیرا پژوهشگر در تعامل مستقیم با جامعه مورد مطالعه است. او یا شخصاً به گردآوری و تحلیل داده‌ها می‌پردازد، یا با همکاری سایر پژوهشگران مشغول اجرای تحقیق است که در هر صورت، در تمام مراحل آن مشارکت مستقیم دارد. بر این اساس، لازم است مهمترین ویژگی‌های پژوهشگران موفق در این عرصه را بررسی کنیم که گزیده‌ای از آن در جدول ۶ آمده است. پژوهشگرانی در اجرای پژوهش کیفی موفقند که نسبت به پدیده مورد بررسی کاملاً مطلع و از ویژگی‌های جامعه پژوهش نیز دقیقاً آگاه باشند. هرچند این ویژگی صرفاً مختص به پژوهش کیفی نیست و هر پژوهشگری باید پدیده مورد بررسی را خوب بشناسد، اما این مولفه در مطالعات کیفی از اهمیت بیشتری برخوردار است. ضمناً پژوهشگر باید بتواند در فرایند طولانی تحقیق صبور و شکیبا باشد و گام‌های لازم تا رسیدن به نتیجه مطلوب را به دقت بردارد. همچنین او باید در ارائه و تبیین یافته‌ها خلاقانه عمل کند.

جدول ۶. ویژگی‌های پژوهشگران موفق در پژوهش با رویکرد کیفی

ردیف	نکته کاربردی	توصیه عملی
۱	آشنایی با مبانی موضوع مطالعه برای موفقیت در پژوهش ضروری است.	آثار مرتبط با موضوع را به دقت مطالعه کنید.
۲	گردآوری و تحلیل داده‌ها در پژوهش کیفی زمان‌بر و طولانی است.	در گردآوری و تحلیل داده‌ها صبور باشید.
۳	مفهوم‌یابی و مفهوم‌سازی فرایندی است که به خلاقیت نیاز دارد.	مهارت‌های نوآوری را در خود تقویت کنید.
۴	آشنایی با اصول زبان‌شناختی در نام‌گذاری مفاهیم ضروری است.	مهارت‌های نگارشی خود را تقویت کنید.
۵	در ابتدای پژوهش پرسش‌های بی‌پاسخ فراوانی برای محقق مطرح است.	تحمل عدم قطعیت را در خود پرورش دهید.
۶	پیش‌داوری محقق در تحلیل داده‌ها مانعی برای شناخت واقعیت‌ها است.	از پیش‌داوری و سوگیری در تحلیل بپرهیزید.
۷	شناخت پیوندهای میان‌رشته‌ای از رمزهای موفقیت پژوهش کیفی است.	آثار مرتبط در سایر رشته‌ها را مطالعه کنید.
۸	برقراری ارتباط موثر با گروه مورد مطالعه ضروری است.	مهارت‌های ارتباطی خود را بهبود بخشید.

سخن پایانی

آنچه در این مقاله مطرح شد پیش‌درآمدی برای تبیین مراحل و گام‌های لازم در طراحی و اجرای پژوهش کیفی بود. به همین دلیل فقط می‌تواند نقطه شروعی برای این بحث باشد و علاقه‌مندان به این موضوع باید آثار تکمیلی را در این زمینه مطالعه کنند. با این حال اثر حاضر فهرستی از نکته‌های اساسی را که در خلال تحقیق مطرح هستند، در اختیار خوانندگان قرار می‌دهد.

در مجموع پژوهشگران علاقه‌مند به رویکرد کیفی باید روحیه پرسش‌گری را در خود تقویت کنند و عمیقاً به موضوع تحقیق علاقه‌مند باشند. در غیر این صورت تحقیق کیفی به فرایندی طولانی و حتی خسته‌کننده تبدیل خواهد شد و در نهایت نتیجه رضایت‌بخشی نیز از آن حاصل نخواهد شد. بر خلاف باور برخی، که این رویکرد را آسان‌تر از رویکرد کمی می‌دانند، این نوع از تحقیقات زحمت و دقت فراوانی می‌طلبد. زیرا پژوهشگر موظف است بدون تکیه بر اعداد و ارقام یافته‌های تحقیق خود را به روشنی تبیین کند و پس از توصیف آن‌ها به مرحله تحلیل و تفسیر برسد. تحلیل و تفسیری که روشن‌گر و منسجم باشد، تا ضمن پاسخ به پرسش‌های پژوهش، برای خواننده نیز قابل قبول و باورپذیر باشد. بنابراین، آگاهی از اصول و مبانی پژوهش کیفی مولفه‌ای ضروری برای موفقیت در استفاده از این رویکرد است. به همین دلیل توصیه می‌شود دانشجویان علاقه‌مند قبل از شروع تحقیقی با رویکرد کیفی حتماً درباره این اصول و مبانی مطالعه کنند.

پژوهشگران علاقه‌مند

به رویکرد کیفی باید

روحیه پرسش‌گری را

در خود تقویت کنند

و عمیقاً به موضوع

تحقیق علاقه‌مند

باشند

پی‌نوشت‌ها

1. y.mansourian@gmail.com
2. Qualitative Approach
3. Terminology
4. Conceptualization
5. Categorization
6. Context/Natural Setting
7. Validity and Credibility
10. Extreme Cases/Extreme Case Sampling
11. Coding
12. Qualitative Content Analysis
13. Grounded Theory
14. Open, Axial and Selective Coding
15. Focal Point or Central Category
8. Subjective and Conceptual
9. Holistic Approach
16. Saturation Point

ماخذ

- استراس، آنسلم و کوربین، جولیت. (۱۳۹۰). مبانی پژوهش کیفی: فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای. ترجمه ابراهیم افشار. تهران: نشر نی.
- فلیک، اووه. (۱۳۸۷). در آمدی بر تحقیق کیفی. ترجمه هادی جلیلی. تهران: نشر نی.
- محمدپور، احمد (۱۳۸۹). ضدروش: منطق و طرح در روش‌شناسی کیفی. جلد ۱، تهران: جامعه‌شناسان.
- محمدی، بیوک. (۱۳۸۷). درآمدی بر روش تحقیق کیفی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- منصوریان، یزدان (۱۳۹۰). پرسش‌های پرتکرار پیرامون پژوهش کیفی. نشریه الکترونیکی عطف، سال دوم، شماره ۵، پیاپی ۱۱، <http://www2.atfmg.info/>
- منصوریان، یزدان (۱۳۸۸). امیدها و تردیدهای پژوهشگران به رویکرد کیفی در فرایند پژوهش، کتاب ماه کلیات، شماره ۱۴۷، دوره ۱۳، ش. ۳، ص. ۶۵-۶۰.

منصوریان، یزدان (۱۳۸۶) «نظریه مبنایی و کاربرد آن در تحقیق». فصلنامه پژوهش‌های تربیتی، سال ۱۹، شماره ۹، ۴۳-۱۵.

Stake, R. E. (2010) Qualitative Research: Studying How Things Work, the Guilford Press.